

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ

УДК 343.163(09)

Рогатюк Ігор Володимирович –
кандидат юридичних наук, доцент,
заслужений юрист України

СТАНОВЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ЗАСАД УЧАСТІ ПРОКУРОРА В КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ: ЗВ'ЯЗОК ІСТОРІЇ ТА СУЧАСНОСТІ

Здійснено аналіз наявних кримінальних процесуальних засад участі прокурора в кримінальному судочинстві. Досліджено історичні витoki їх розвитку та детермінанти походження.

Ключові слова: кримінальні процесуальні засади; принципи; прокурор; змагальність; диспозитивність; кримінальне судочинство.

Проанализированы существующие уголовные процессуальные принципы участия прокурора в уголовном судопроизводстве. Исследованы исторические истоки их развития, а также детерминанты происхождения.

Ключевые слова: уголовные процессуальные основы; принципы; прокурор; состязательность; диспозитивность; уголовное судопроизводство.

Прокуратура як ключовий механізм контролю та нагляду в державному апараті покликана використовувати всі законодавчо визначені можливості з метою правового регулювання підтримання державного обвинувачення в суді, нагляду за додержанням законів під час здійснення досудового розслідування, представництва інтересів громадян, захисту їх прав і свобод та здійснення низки інших завдань, визначених нормативними актами.

Важливим елементом правового регулювання кримінального судочинства в усі часи були принципи або ж засади, як сьогодні прийнято їх називати. До сфери їх впливу належать усі учасники кримінального процесу. Зважаючи на прискорений темп реформування правоохоронної системи, що також передбачає інститут прокуратури, ключова роль належить кримінальним процесуальним засадам, що становлять науково-теоретичну базу для подальших емпіричних досліджень. Більшість із цих засад визначають векторні напрями розвитку як власне кримінального процесу, так і створюють сприятливий клімат для поведінкових аспектів сторін кримінального провадження та судочинства.

Проблемам розвитку принципів кримінального процесу присвятили дослідження Т. Н. Добровольська, А. В. Лапкін, В. М. Малюга, В. Т. Маляренко, М. П. Омельченко, П. М. Рабінович, В. І. Шишкін та ін.

З прийняттям Кримінального процесуального кодексу поняття «принципи» законодавець замінив на «засади». Правовий підхід акцентує увагу на правовій стороні принципів кримінального процесу. У його межах поняття принципу кримінального процесу означає правила, керівні нормативні вимоги, що лежать в основі всієї системи норм кримінально-процесуального права й регульованого ним порядку слідчої, судової та прокурорської діяльності [1, с. 42–50]. Тому принципи кримінального процесу є відображенням головних засад участі прокурора в кримінальному судочинстві. Зміст принципу полягає в тому, що він визначається як підґрунтям кримінального процесуального права, заснованого на загальних принципах права, ключових вимог, що пред'являють до учасників суспільних відносин [2, с. 321–327].

Досліджуючи питання співвідношення термінів «принципи» та «засади», О. З. Хотинська наголошує, що в науковій літературі немає однозначного підходу до цих визначень [3]. Аналізуючи зміст зазначених термінів, ми погоджуємось із думкою В. В. Навроцької про те, що вони за лексичним значенням є досить близькі (зокрема, «засади» тлумачать як вихідне, головне положення, принцип, основу світогляду, правило поведінки), а етимологічно вони ідентичні [4].

У ст. 129 Конституції України вжито термін «основні засади» відносно судочинства. До них, зокрема, належать: законність; рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом; забезпечення доведеності вини; змагальність сторін і свобода в наданні ними суду своїх доказів і в доведенні перед судом їх переконливості; підтримання державного обвинувачення в суді прокурором; забезпечення обвинуваченому права на захист; гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами; забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішень суду, крім випадків, передбачених законом; обов'язковість рішень суду [5].

В. Т. Маляренко тлумачить засади кримінального процесу як фундаментальні ідеї та положення, що визначають спрямованість і побудову процесу, форму й зміст його стадій та інститутів [6, с. 4].

Отже, можна з певністю стверджувати, що принципи участі прокурора в кримінальному судочинстві впливають із принципів кримінального процесуального права, а відповідно до нового кодексу, – засад, виражаючи норми поведінки, регламентованих державними нормативними актами. Відповідно до ст. 7 Кримінального процесуального кодексу (КПК) України загальними засадами кримінального провадження є: верховенство права; законність; рівність перед законом і судом; повага до людської гідності; забезпечення права на свободу та особисту недоторканність; недоторканність житла чи іншого володіння особи; таємниця спілкування; невтручання в приватне життя; недоторканність права власності; презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини; свобода від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів і членів сім'ї; заборона двічі притягувати до кримінальної відповідальності за одне й те саме правопорушення; забезпечення права на захист; доступ до правосуддя та обов'язковість судових рішень; змагальність сторін і свобода в поданні ними суду своїх доказів і в доведенні перед судом їх переконливості; безпосередність дослідження показань, речей і документів; забезпечення права на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності; публічність; диспозитивність; гласність і відкритість судового провадження

та його повне фіксування технічними засобами; розумність строків; мова, якою здійснюється кримінальне провадження [7].

Згідно з п. 19 ч. 1 ст. 3 КПК України, стороною кримінального провадження з боку обвинувачення є прокурор. Прокурор представляє сторону обвинувачення, що передбачено п. 5 ч. 3 ст. 129 Конституції України, де підтримання державного обвинувачення в суді прокурором також має статус однієї з головних засад судочинства [7].

Стаття 121 Конституції України, визначаючи функції прокуратури, на перше місце ставить підтримання обвинувачення в суді, а серед інших функцій прокуратури в кримінальному провадженні називає нагляд за додержанням законів органами, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство та нагляд за додержанням законів під час виконання судових рішень у кримінальних справах [5]. У межах ст. 3 Закону України «Про прокуратуру», що визначає засади діяльності прокуратури, можна виділити такі принципи участі прокурора в кримінальному судочинстві [8]:

верховенства права та визнання людини, її життя, здоров'я, честі, гідності, недоторканності й безпеки найвищою соціальною цінністю;

законності, справедливості, неупередженості та об'єктивності;

територіальності;

презумпції невинуватості;

незалежності прокурорів, що передбачає існування гарантій від незаконного політичного, матеріального чи іншого впливу на прокурора щодо прийняття ним рішень під час виконання службових обов'язків;

політичної нейтральності прокуратури;

недопустимості незаконного втручання прокуратури в діяльність органів законодавчої, виконавчої та судової влади;

поваги до незалежності суддів, що передбачає заборону публічного висловлювання сумнівів щодо правосудності судових рішень поза межами процедури їх оскарження в порядку, передбаченому процесуальним законом;

прозорості діяльності прокуратури, що забезпечується відкритим і конкурсним зайняттям посади прокурора, вільним доступом до інформації довідкового характеру, наданням на

запити інформації, якщо законом не встановлено обмежень щодо її надання;

неухильного дотримання вимог професійної етики та поведінки.

Проте не всі ці засади стосуються безпосередньо участі прокурора в кримінальному судочинстві, вони регулюють загальний порядок, форму та зміст кримінального провадження, його організацію, характер діяльності сторін кримінального процесу.

Уважаємо за доцільне виділити такі принципи участі прокурора як сторони обвинувачення в кримінальному судочинстві: принцип законності, рівності перед законом і судом, поваги до людської гідності, презумпції невинуватості та забезпечення доведеності вини, публічності, диспозитивності, змагальності сторін і свободи в поданні ними суду своїх доказів, а також доведення перед судом їх переконливості.

Аналізуючи принцип законності, можна розглянути його з точки зору декількох позицій: під час кримінального провадження суд, слідчий суддя, прокурор, керівник органу досудового розслідування, слідчий, інші службові особи органів державної влади зобов'язані неухильно додержуватися вимог Конституції України, КПК України; прокурор, керівник органу досудового розслідування, слідчий зобов'язані всебічно, повно й неупереджено дослідити обставини кримінального провадження, виявити як ті обставини, що викривають, так і ті, що виправдовують підозрюваного, обвинуваченого, а також обставини, що пом'якшують чи обтяжують його покарання, надати їм належну правову оцінку та забезпечити прийняття законних і неупереджених процесуальних рішень.

Під принципом законності розуміють закріплену в законі вимогу до всіх суб'єктів кримінального судочинства, у тому числі й прокурора, правильно застосовувати, неухильно дотримуватись і точно виконувати норми Конституції України, кримінального й кримінального процесуального кодексів та іншого законодавства.

І. В. Михайловський переконує, що законність – не проста наявність факту нормативно-правового акту, що регулює певні відносини, а те, як за допомогою цього нормативно-правового

акту відносини регулюються та якими є результати його реалізації. На думку дослідника, змістом принципу законності є вимога суворого й неухильного дотримання всіма суб'єктами вимог правової норми [9, с. 55].

Для розкриття суті принципу законності слід визначити його місце серед принципів кримінального процесу, а також прослідкувати взаємозв'язок принципу законності з іншими принципами, зокрема з диспозитивністю. Право сторін та інших осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні, вільно розпоряджатися матеріальними та процесуальними правами, у якому відтворений принцип диспозитивності, має межі, що зумовлені охороною суспільних і державних інтересів.

Історико-правовою передумовою виникнення засад поваги до людської гідності та рівності громадян перед законом є політико-правова течія лібералізму XVIII–XIX ст. Найвищою цінністю лібералізм проголошує свободу. Його прихильники обґрунтовують ідеї недоторканності особи, приватної власності, вільної підприємницької діяльності, невтручання держави в економіку. Найвідомішими представниками ліберального напрямку західноєвропейської політичної думки XIX ст. є Б. Костан, А. Токвіль, Є. Бентам, Дж. С. Міль. Першим історичним документом, який закріпив підвалини розвитку принципів рівності та поваги до людської гідності в кримінальному процесі, була Велика хартія вільностей 1215 р., що обмежувала свавілля феодалів і розвивала ідею рівності, нехай навіть у вузькому (класовому) значенні [10, с. 48].

У Київській Русі вже в X ст. функціонував принцип рівності. Саме змагальний процес і був визначальним для становлення принципу рівності та змагальності, адже вони в доказуванні під час розгляду справи були характерними ознаками.

Принцип правової рівності в кримінальному процесі також установлював Статут Великого князівства Литовського 1529 р. (Перший «Старий»), який поширював свою дію на українські землі за часів їх перебування в складі Литви.

У період існування Речі Посполитої на українських землях, що ввійшли до цього об'єднання, діяли Литовські статuti 1566 р. та 1588 р., за якими кримінальний процес був переважно змагальним, наявна була рівність сторін під час

провадження справи в суді, а отже, ішлося про повагу до людської гідності [12, с. 59].

Принцип рівності перед законом передбачає, що не може бути привілеїв чи обмежень у процесуальних правах за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних чи інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, громадянства, освіти, роду занять, а також за мовними або іншими ознаками. Водночас для певних категорій осіб (неповнолітні, іноземці, особи з розумовими та фізичними вадами тощо) існують додаткові гарантії під час кримінального провадження.

Крім того, прокурор як сторона кримінального судочинства у своїй роботі повинен керуватися принципом поваги до людської гідності, прав і свобод кожної людини. А це, передусім, розкривається через заборону під час кримінального провадження піддавати особу катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поводженню чи покаранню, удаватися до погроз застосування такого поводження, утримувати особу в принизливих умовах, примушувати до дій, що принижують її гідність.

Ще одним не менш важливим принципом, на нашу думку, є презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини, адже прокурор як сторона обвинувачення зобов'язаний установити винуватість чи невинність особи без будь-якого тиску з боку інших осіб. Цей принцип розкривається в таких позиціях:

особа вважається невинуватою у вчиненні кримінального правопорушення та не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено у встановленому порядку і встановлено обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили;

ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні кримінального правопорушення і має бути виправданим, якщо сторона обвинувачення не доведе винуватість особи поза розумним сумнівом;

підозра, обвинувачення не можуть ґрунтуватися на доказах, отриманих незаконним шляхом;

усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на користь такої особи;

поводження з особою, вина якої у вчиненні кримінального правопорушення не встановлена обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили, має відповідати поведженню з невинуватою особою.

Історико-правовим витоком виникнення цього принципу прийнято вважати саме римське право, аналогом презумпції невинуватості було правило «*praesumptio boni viri*» (учасник судового позову вважається таким, що діє сумлінно, поки інше не доведено) [13, с. 12].

Зазначене правило також наявне в текстах Законів XII Таблиць, що закріплювали окремі положення презумпції невинуватості, або так званої презумпції добропорядності.

У римському праві вперше зустрічається правило про доказування: «*ei incumbit probatio qui dicit, non qui negat*» – тягар доказування лежить на тому, хто стверджує, а не на тому, хто заперечує. Це положення є найважливішим у принципі презумпції невинуватості. Позиція щодо сумнівів, які тлумачаться на користь особи, стосовно презумпції невинуватості в римському праві відображена в правилі «*in dubio pro*», яку сформулював видатний римський юрист Юлій Павло [14, с. 16].

У подальшому цей принцип було відображено в майже всіх правових системах світу.

Принцип змагальності нерозривно пов'язаний із принципом диспозитивності участі прокурора в кримінальному судочинстві. Так, змагальність полягає в самостійному обстоюванні стороною обвинувачення та стороною захисту їх правових позицій, прав, свобод і законних інтересів засобами; рівності прав на збирання та подання до суду речей, документів, інших доказів, клопотань, скарг, а також на реалізацію інших процесуальних прав. Крім цього, такий принцип полягає в тому, що функції державного обвинувачення, захисту й судового розгляду не можуть покладатися на один і той самий орган чи службу особу; повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, звернення з обвинувальним актом та підтримання державного обвинувачення в суді здійснює прокурор, за винятком тих випадків, коли повідомлення особі про підозру в учиненні кримінального правопорушення може здійснювати

слідчий за погодженням із прокурором, а обвинувачення може підтримувати потерпілий, його представник.

Захист забезпечує підозрюваний, обвинувачений, його захисник або законний представник. Суд постає як незалежний арбітр, що, ґрунтуючись на об'єктивності та неупередженості, створює необхідні умови для реалізації сторонами їх процесуальних прав і виконання процесуальних обов'язків. Водночас диспозитивність виражається через можливість вільного використання своїх прав. Відмова прокурора від підтримання державного обвинувачення передбачає закриття кримінального провадження, а слідчий суддя, суд у кримінальному провадженні вирішують лише ті питання, що винесені на їх розгляд сторонами та належать до їх повноважень.

Змагальність ми розглядаємо як принцип, хоча в юридичній літературі прийнято розглядати й змагальну форму процесу.

За часів Київської Русі в судах панувало звичаєве право, що передбачало елементи змагальності. Захисниками в судах були рідні та приятелі сторін, послухи – свідки порядного життя обвинуваченого й «видоки» – свідки вчиненого стороною, або спірного факту. Подальше закріплення змагальності отримала в «Правах, за якими судиться малоросійський народ» – проекту кодексу українського права, яким у 1743 р. завершилася його кодифікація.

Згідно з указом 1723 р. «Про форму суду», суддя перестав бути пасивним арбітром. Перед сторонами постала головна суть змагальності – обов'язок довести перед судом свою позицію. Було проголошено слідчий процес, у якому залишено елементи змагальності, скасовано розшук. Першим кодифікованим актом у кримінальному процесі був Статут кримінального судочинства, прийнятий в 1864 р., що слугував новим поштовхом для розвитку змагальності.

Підґрунтям змагального провадження є арбітральний метод, а розшукового – метод влади-підкорення (адміністративний, імперативний). Ці обидва методи є в арсеналі українського судочинства, але на стадії досудового слідства питома вага імперативного методу значно переважає над диспозитивним, оскільки норми досудового слідства ґрунтуються на імперативній основі [15].

Основною ознакою змагальності є наявність рівноправних сторін і незалежного суду, що дає можливість визначити змагальність як форму процесу, під час якого спір рівних сторін вирішується незалежним судом, тобто для змагального процесу характерним є такий правовий статус його головних учасників, який забезпечує виконання функцій обвинувачення, захисту й вирішення справи незалежними суб'єктами.

Змагальність уважали спором, за якою суд розглядає справу за участі сторін – обвинувачення та захисту. У його межах усіма правами сторони користується обвинувачений (підсудний), сторони наділені рівними процесуальними правами, які самі аналізують докази так, як вважають за потрібне; функції сторін відділені від функцій суду, який у судовому розгляді не є стороною. Без чіткого розподілу ключових процесуальних функцій не може йтися про спір рівноправних сторін перед незалежним судом, тобто змагального процесу. Це базисне положення в змагальному типі кримінального процесу є підґрунтям усієї процедури судочинства, а тому порушення цього положення, безсумнівно, тягне за собою порушення принципу змагальності й суттєво звужує права та гарантії сторін на виконання ними своїх функцій.

Змагальність у кримінальному процесі вважають способом взаємодії сторін обвинувачення й захисту, принципом організації їх спільної діяльності, сутність якого полягає в боротьбі протилежностей, тобто на ґрунті протилежних інтересів сторін має місце протиріччя – конфлікт, прояв якого полягає в протистоянні сторін.

Як уже зазначалося, диспозитивність і змагальність прокурора під час участі в кримінальному судочинстві пов'язані між собою. Відповідно до принципу диспозитивності, сторони можуть на власний розсуд розпоряджатися своїми матеріальними та процесуальними правами. Водночас змагальність полягає в праві сторін розпоряджатися фактичним матеріалом і судовими доказами по справі. Диспозитивність своїм продовженням має принцип змагальності, оскільки реалізація права вільно використовувати свої права втілюється в можливості обстоювати й доводити власну позицію із застосуванням законних засобів і методів, які особа вважає за потрібне.

Диспозитивність уперше згадувалася ще в римському праві, хоча офіційного закріплення не мала. Римська формула «*nemo iudex sine actor*» (немає судді без позивача) означала, що подання позову залежить повністю від позивача, який також управі визначати обсяг позовних вимог. Наприклад, у Римській імперії позивач мав право вимоги призначення виборного судді по справі. Але таке право позивача належало йому тоді, коли він вимагав чітко визначену ним суму або конкретну річ.

У подальшому в римському праві були й інші інтерпретації принципу диспозитивності, що надало йому певних правових відтінків. Зокрема, серед визначень змісту спору були такі: позивач не може ні вимагати іншого предмета, ні пред'явити іншої підстави свого права; відповідач не має права заявляти інші відводи, окрім тих, що передбачені формулою. Поданий позов не може бути заявлений суду повторно чи в зміненому вигляді [14, с. 25–29].

Римське приватне право сприяло появі принципу диспозитивності, оскільки цей інститут ґрунтувався на принципах автономії добровільності, правового захисту приватних інтересів і диспозитивності. Суб'єкт права розпоряджався належним йому правом на свій розсуд. Він міг реалізувати суб'єктивні права особисто, передати чи доручити їх подальшу реалізацію іншому суб'єктові або взагалі не користуватися цими правами.

Приципи диспозитивності, гласності та змагальності, безумовно, було відображено в ГанOVERському Статуті 1850 р., що запровадив усний суд, визначив засади гласності й диспозитивності, свободу сторін у змаганні. Диспозитивність тут постала як складова поняття змагальності, пов'язана з процесом доказування.

У Київській Русі існував обвинувально-змагальний процес, якому була властива активна участь сторін. Зокрема, розпочиналося все зі скарги – поклепа. Особлива роль у процесі належала позивачу, за заявою якого починалося судочинство. Не можна не сказати про принцип публічності, який поряд з диспозитивністю й змагальністю активно розвивався.

Сьогодні публічність тлумачать як зобов'язання прокурора в межах своєї компетенції розпочати досудове

розслідування в разі безпосереднього виявлення ознак кримінального правопорушення (за виключенням випадків, коли кримінальне провадження може бути розпочато лише на підставі заяви потерпілого) або в разі надходження заяви (повідомлення) про вчинення кримінального правопорушення, а також ужити всіх передбачених законом заходів для встановлення події кримінального правопорушення та особи, яка його вчинила. У період Київської Русі процесуальних фігур прокурора й слідчого не існувало, тому фактично потерпілий і винна особа виконували функції одних та інших. «Руська Правда» передбачала розшук винної особи з ініціативи потерпілого у таких формах, як «заклич», «звід», «гоніння слідом» [12, с. 66].

Історичні витoki принципу диспозитивності як офіційно визнаного сягають часу прийняття Статуту цивільного судочинства від 20 листопада 1864 р. та інших Судових статутів 1864 р. З огляду на зазначене, принцип диспозитивності усвідомлюється головною засадою, що зумовлює характер участі прокурора в розгляді судами справ. Це правило регламентує повноваження прокурора під час розгляду судом справ і визначає їх специфіку.

Дію принципу диспозитивності зумовлюють також два фактори, що впливають із функції органів прокуратури зі сприяння функціонуванню кримінального судочинства. Перший – відсутність прокурорського нагляду за діяльністю судових органів. Другий – принципи змагальності й рівності сторін у кримінальному судочинстві.

До судової реформи 1864 р. принцип диспозитивності в законодавстві відображено не було. Свого часу щодо принципу змагальності влучно висловився А. Х. Гольмстен, який рішуче замінив поняття диспозитивності на термін «самостійність», поєднавши принцип змагальності з початком особистої автономії сторін. Самостійність у діях сторін не підлягає обмеженню державною владою. Сторони мають право самостійно вирішувати, які способи слід використовувати для доведення власної позиції та збору доказової інформації [16, с. 412].

Таким чином, аналіз історичного розвитку принципів участі прокурора в кримінальному судочинстві, зокрема законності, рівності, поваги до людської гідності, змагальності й

диспозитивності, презумпції невинуватості та публічності, дає змогу зробити такі висновки:

1) вищезазначена засада кримінального процесу розвивалась паралельно із загальноправовими принципами;

2) історія свідчить, що всі вищезазначені принципи беруть свій початок із римського приватного права, де було визначено ключові засади участі сторін у спорі;

3) загальна кількість принципів діяльності прокурора значна, проте ми виокремили, на нашу думку, ті, що безпосередньо стосуються участі прокурора в кримінальному судочинстві;

4) принципи диспозитивності та змагальності слугують головними взаємопов'язаними основами діяльності прокурора, який є стороною кримінального процесу, керується правилом розпоряджатися своїм правом у допустимих межах із використанням визначених законом способів і методів, відмежовуючи функції прокурора від решти учасників кримінального судочинства, даючи можливість існувати арбітральному правосуддю, де суд неупереджено та справедливо оцінює докази;

5) презумпція невинуватості відіграє не менш важливу роль, адже прокурор як державний обвинувач має вагому роль і вплив у засобах масової інформації, що стає часто з огляду на некомпетентність прокурорів підставою для поширення дифамаций. Тому дотримання головних правил засади презумпції невинуватості уможливило захист підозрюваних та обвинувачених від необґрунтованих звинувачень із боку прокурорів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ноздріна М. О. Сутність та ознаки поняття «принципи кримінального процесу» / М. О. Ноздріна // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ. – Львів : Львів. ін-т внутр. справ при НАВС України. – 2004. – Вип. 2 (1). – С. 43–52.

2. Тертишник В. І. Концептуальна модель системи принципів кримінального процесу / В. І. Тертишник // Вісник Української Академії державного управління при Президенті України. – 2001. – № 4. – С. 321–327.

3. Хотинська-Нор О. З. Принцип розумності строків як нова засада кримінального провадження / О. З. Хотинська-Нор // Адвокат. – 2013. – № 2. – С. 11–14.

4. Навроцька В. В. Засада диспозитивності та її реалізація в кримінальному процесі України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика, судова експертиза» / В. В. Навроцька. – К., 2007. – 16 с.
5. Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254/96 // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
6. Маляренко В. Т. Конституційні засади кримінального судочинства / В. Т. Маляренко. – К. : Юрінком Інтер, 1999. – 318 с.
7. Кримінальний процесуальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 9–10, 11–12, 13. – Ст. 88.
8. Про прокуратуру : Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 53. – Ст. 793.
9. Михайловский И. В. Очерки философии права / И. В. Михайловский // Теория государства и права : [хрестоматия]. – М. : Интерстиль, 1998. – С. 804–805.
10. Марчук Н. Принципи участі прокурора в досудовому кримінальному провадженні / Н. Марчук // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2012. – № 4. – С. 43–47.
11. Рассказов Л. П. История уголовного процесса России : [учеб. пособие] / Л. П. Рассказов, Л. А. Петручак, И. В. Упоров. – Краснодар : Краснодар. юрид. ин-т МВД России. – 2001. – 104 с.
12. Історія держави і права України / за ред. А. Й. Рогожина. – Ч. 1. – К. : Ін Юре, 1996. – 76 с.
13. Ларин А. М. Презумпция невиновности / А. М. Ларин. – М. : Наука, 1982. – 380 с.
14. Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран (Древность и Средние века) / сост. В. А. Томсинов. – М. : Зерцало, 1999. – 651 с.
15. Маляренко В. Т. Про змагальність сторін у кримінальному судочинстві та функціональне становище суду (окремі аспекти) / В. Т. Маляренко // Вісник Верховного суду України. – 2002. – № 6 (34). – С. 6–10.
16. Таубер М. Иск, обвинение, состязательное начало / М. Таубер // Вестник гражданского права. – 1917. – № 1. – С. 2–19.